

УДК 94(477):355.665.1“15/16”

Шаменков Сергій Ігоревич

незалежний дослідник

(Одеса, Україна)

rogalaserge@gmail.com**Shamenkov Serhii,**

independent researcher

(Odesa, Ukraine)

ГАТУНКИ ТА КОЛЬОРИ СУКНА У ВІЙСЬКОВОМУ КОСТЮМІ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА (КІНЕЦЬ XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)**TYPES AND COLOURS OF WOOLLEN CLOTH IN A MILITARY SUIT OF UKRAINIAN COSSACKS (LATE 16TH – THE FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY)****Анотація**

У статті здійснений аналіз письмових і іконографічних джерел з історії ґатунків та кольорів сукна, що використовували українські козаки кінця XVI – XVII ст. Виокремлені різні сорти сукна, що виділялося на потреби козацької старшини, військових слуг і простих козаків. Встановлено, що найпоширенішим видом сукна українського козацтва було грубе, нефарбоване біле сукно, що найчастіше згадується і зображується у джерелах.

Ключові слова: козацтво, військовий одяг, люньське сукно, каразея, габа, єрмяк, серм'яга, жупан.

Summary

The article analyzes written and iconographic sources for the history of varieties and colours of cloth used in the costume of Ukrainian Cossacks in the end of the 16th century and the first half of the 17th century. Different grades of cloth were distinguished, which stood out for the command staff (foreman) of the category of military servants, and ordinary Cossacks. It was found that the most common type of cloth among the clothes of Ukrainian Cossacks was thick, coarse cloth, not painted white or grey. Such a fabric is mentioned and depicted in the sources most often.

Keywords: Cossacks, military clothing, luns cloth, karasej, haba, hermak, sermiaga, zhupan.

В українських та зарубіжних музейних збірках представлені предмети одягу українського козацтва, старшини та цивільного населення XVI–XVII ст., крім того, музейні установи ведуть виставкову роботу щодо залученням реконструкцій одягу козацької доби, тому актуальним є вивчення питання, якими сукнами для пошиття одягу користувалися запорожці та козаки, що перебували на службі уряду Речі Посполитої. Питання, в який одяг вбиралося козацьке військо у першій половині XVII ст., вже розглядалося у низці публікацій¹. Щоб з'ясувати питання щодо ґатунків і кольорів сукна для цього одягу, необхідно звернутися до джерел: спогадів сучасників, матеріалів судових актів, описів майна та інших документів.

В українському суспільстві побутує стереотипна думка, що склалася під впливом мистецтва та романтичного уявлення про історичний одяг, що козаки, отримуючи дорогі сукна як плату за військову службу, вбиралися на війну в дорогий одяг, в такий спосіб акцентуючи увагу на своєму статусі. Однак історичні джерела засвідчують інший стан справ.

У 1568–1572 рр. певна кількість козаків була прийнята на державну службу короля Сигізмунда II Августа для охорони східних кордонів Речі Посполитої. Польський уряд звернувся до князів та шляхти Волинської землі з наказом залучити для патрулювання кордонів і здійснення походів у степові регіони проти кримських татар гарнізони прикордонних замків, а також козаків, зокрема, підпорядкованих Дм. Вишневецькому. Як винагороду за службу уряд виплатив козацьким загонам двісті кіп грошей, а остерським козакам вислав люньське та вроцлавське сукна. Незначна кількість люньського сукна (вісім поставів, в кожній – близько 50 ліктів) свідчить про те, що воно призначалося для козацької старшини, а п'ятдесят постав недорогого вроцлавського сукна – простим козакам. Також було відправлено п'ятдесят кіп грошей та п'ятдесят сім поставів різного сукна

1 Шаменков С. Піхота українських гетьманів XVII – поч. XVIII ст. – К., 2010. – 146 с.; Шаменков С. И. Реестровые казаки Богдана Хмельницкого // Старый Цейхгауз. – 2011. – № 40–41. – С. 8–16; Шаменков С. И. К вопросу о сортах и цвете сукон в costume украинского казачества (конец XVI–XVII вв.) / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.milhist.info/2013/05/27/shamenkov_4 (дата обращения: 16.05.2018). – Название с экрана; Славутич Є. Одяг українських козаків переддержавного періоду (до середини XVII ст.) // Військово-історичний альманах. – 2013. – Ч. 1–2 (25–26). – С. 68–86.

любецьким козакам та двісті п'ятдесят кіп грошей – іншим козакам².

У 1578 р. козацькі посланці отримали від короля С. Баторія по 15 флоринів та по 8 ліктів сукна “на два єрмяки” (лікоть дорівнював приблизно 50–60 см; єрмяк, або гермяк – верхній плечовий одяг з великим коміром). Ці ж посланці домовилися, щоби кожен із 500 піших козаків урядового реєстру одержував по 15 флоринів та по 4 литовські аршини сукна на рік (в аршині було приблизно 5 ліктів), а кінні козаки – трохи більше³. Як пише З. Стефанська, ці сукна повинні були мати якісний ґатунок лунського сукна⁴.

Чи були отримані обіцяні гроші та сукна, невідомо, проте 1587 р. козацький “старший” Я. Оришевський прибув на сейм, та, сівши по-турецьки, просив уплатити козакам борг по жолду⁵.

Згадується надіслане урядом сукно для козаків (“четыры белый”) у документі 1584 р. з Луцької гродської книги⁶. Яке сукно малосся на увазі, сказати важко, оскільки ми маємо лише дореволюційну російську конскрипцію цього документа, а не його оригінальний текст. Проте у відомому етимологічному словнику старопольської мови С. Б. Лінди ми знаходимо два подібні терміни: 1) “bela” – пакунок сукна розміром на 20 поставів⁷; 2) “biel” – ґатунок білої матерії⁸. Тож із великою вірогідністю можемо припустити, що йдеться про чотири пакунки нефарбованого білого сукна, яке, з огляду на судову справу, було вкрадене, тож козаки його не дістали.

Ще одна згадка датована 1600 р., коли козаки (чи принаймні дехто з них) мали отримати плату за участь у Молдавській війні. Про виділені гроші та сукна зберігся запис у сеймовій розрахунковій книзі⁹.

Невідомо, чи отримували щось козаки протягом подальших 10 років, але в 1614 р. польські комісари дали запорозькому війську таку ординацію: “Військо козацьке буде по старому звичаю нести пограничну службу проти татар і турків, провідуючи вісти про неприятеля і боронячи переправи, за певну платню, а власне річно 10 тис. золотих і 700 поставів каразеї, що мають їм річно присилатися до Києва¹⁰”. Козаки на цю пропозицію не погодились, позаяк вона задовольняла потреби лише третини з них; до того ж сейм відмовився її ухвалити. Тож 700 поставів каразеї козаки також не отримали.

У 1620 р. чергова комісія постановила: більше не видавати поставів каразеї, а платити грішми¹¹. Після 1620 р. (фактично з 1614 р.) писемні джерела не згадують про сплату реєстровим козакам сукнами; якщо це й відбувалося епізодично, на загальну ситуацію це не впливало.

Отже, сукна, які польський уряд з кінця XVI ст. видавав рядовим козакам, найімовірніше, мали ґатунок та назву каразея, а старшині – ґатунок якісного люньського (англійського) сукна або лундиш переважно синіх відтінків. Каразея – груба проста тканина саржевого переплетіння, з ворсом чи без нього, білого чи сірого кольору, або пофарбована в різні кольори. У словнику С. Б. Лінди читаємо про каразею: “...sukno proste grube... < >, Woiewodowie więc szarzy chadzali¹²” (“...сукно просте грубе... < >, Ватажки наші в сірому ходили” – С. Ш.).

У трактаті-меморандумі поч. 1620-х рр. з архіву князів Радзивіллів, який перераховує козацьке спорядження, козацьким одягом вказані серм'яги та каразея: “kirasziej, siermiag¹³”. В каразеї – сірому сукні ходили і польські жовніри: “Zolnierze staropolsci w karazyi, w szarym suknie shodzili¹⁴”. Про каразею як просту тканину (подібну до хлопської), з якої разом з лундишем виготовляли одяг українських козаків та польської піхоти, пише і З. Стефанська¹⁵.

Крім імпортованих сукон, для потреб армії, були матерії різних ґатунків, які виготовляли і на теренах Речі Посполитої. Зокрема, на Серадзьких та Ленчицьких землях виготовляли т. зв. сукно хлопське, за ґатунком каразея, на Шльонських – сукно, відоме як швебединське, а також шептух (schifftuch) та каразею, ціна на яку

2 Леп'явко С. Українське козацтво на державній службі (початковий період) // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 59.

3 Свод данных о Я. Оришевском, запорожском гетмане времен С. Батория // Киевская старина. – 1897. – № 1. – С. 129–130.

4 Stefanska Z. Polskie ubiory wojskowe z XVI–XVII w. – Warszawa, 1964. – S. 312.

5 Свод данных... – С. 129–130.

6 Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – Ч. 3. Т. 1. – К., 1863. – С. 15.

7 Linde S. B. Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1807. – Т. 1. Cz. 1. – S. 69.

8 Ibid. – S. 103.

9 Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII. – С. 315; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Krakow, 1912. – Т. 2. – S. 304.

10 Грушевський М. Вказ. праця. – С. 5.

11 Korzon T. Op. cit. – S. 310.

12 Linde S. B. Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1808. – Т. 1, Cz. 2. – S. 960.

13 Мицик Ю. Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво // Український археографічний щорічник. – К., 2004. – Вип. 8 / 9. – С. 459.

14 Linde S. B. Słownik języka polskiego. – Т. 1, Cz. 2. – S. 960.

15 Stefanska Z. Op. cit. – S. 321.

наприкінці XVI ст. становила 24 грошей за лікоть. Сукна паклак та кир (імовірно, також саржевого плетіння) мали такий самий ґатунок, як і каразея¹⁶.

Виготовлений із каразеї чи інших недорогих сукон (зокрема, виробленого в Моравії муравського) плечовий та поясний одяг був доволі поширеним з-поміж різних верств населення і згадки про нього неодноразово зустрічаються в різних джерелах. Зокрема, у 1575 р. у князя А. Курбського вкрали білий муравський єрмяк¹⁷, а у службника-боярина П. Дуновського у 1576 р. – білий каразеевий єрмяк¹⁸; жупани з білої каразеї крадуть у шляхтичів у 1587 р.¹⁹. У Житомирських гродських (судових) актах натрапляємо на “ярмяки каразеевые белые, жупан каразеевый белый²⁰”. Якщо речі були виготовлені з фарбованої або біленої каразеї, це обов’язково зазначали: “убранье белое каразеивое, убранье блакитное люньское²¹”, “портки синие каразиевие²²”, “жупан синий каразеевий²³”.

Дані, наведені З. Стефанською та іншими дослідниками, підтверджують згадки сучасників описуваних подій. Зокрема, старовинні козаки – носії запорозьких традицій, вбиралися в пошиті з грубого сукна білі та сірі жупани та серм’яги. Так само вдягалася й запорозька старшина. Новообраний у 1622 р. козацький гетьман О. Голуб носив, як і всі, хто його оточує (старшина та прості козаки), звичайні прості сірі серм’яги²⁴. Ось як Ш. Старовольський описує зовнішній вигляд козаків першої чверті XVII ст. (у перекладі Д. Вирського): “Залізної броні або панцира не носить ніхто, навіть гетьман, так само не має іншої одежі або багатшого столу. Вбираються в грубу сорочку і керею²⁵”. Оскільки Д. Вирський наводить латинський оригінал тексту (“sed rudī gausare et penula testī²⁶”), стає зрозуміло, що йдеться не про керею, а про плащ-опанчу. Д. Вирський також цитує текст Ш. Старовольського більш докладно: “...так само немає одягу, що вирізняється (багатством), або розкішнішого столу. Але грубою шерстяною тканиною (контекстний варіант – серяком-серм’ягою. – С. Ш.) та плащем теплим вкриті²⁷”. Про кольори вбрання Ш. Старовольський пише так: “Хіба лише яким там старшим (старшині. – С. Ш.) однострої кольорові від короля дарують. Ці поношені червоні покрови вершники лише носять²⁸”. Як повідомляє А. Віміна, під час війни козаки одягаються надзвичайно просто, коштовні ж шати продають чи пропивають²⁹. Таке недбале ставлення козаків до коштовних речей зазначає у своєму описі України Г. Л. де Боплан³⁰.

Не нехтували козаки і таким заробітком, як наймання на службу до татар. Приміром, за підтримку у 1636 р. кримського хана Інаета Герая запорожці крім грошей отримали білу габу – нефарбоване сукно східного виробництва³¹.

Запорозьке військо часів війни з Московською державою (вересень 1633 р.) у своєму листі описує ксьондз Колудзький: “...они скорѣй походять на сатиравъ, похожи другъ на друга, – въ сѣрой одеждѣ, рѣдко кто въ синемъ или красномъ, кожа на их тѣлѣ, какъ кожа на деревѣ, презрѣніе къ жизни полное, больше заботы о горилкѣ, чѣмъ о жизни, однимъ словомъ, здѣсь есть что посмотреть³²”.

За пізнішими згадками можна уявити, який вигляд мали запорожці під час мирного життя. Перше свідчення стосується війська Тимоша Хмельницького, що прибуло на весілля молодого гетьманича з донькою Молдавського господаря. Тиміш привів відбірне, але “оборване” військо, та й сам не переймався своїм зовнішнім виглядом: був одягнений в атласний кармазиновий жупан та підбиту соболями оксамитову ферязь, але наче “з чужого плеча”. Полковників, вбраних за польською модою, було небагато, більшість виглядали як голота³³.

16 Ibid. – С. 319, 320.

17 Українське повсякдення ранньомодерної доби: зб. док-в. Вип. 1. – К., 2014. – С. 196.

18 Там само. – С. 223.

19 Там само. – С. 425.

20 *Мойсієнко В.* Акти Житомирського гродського уряду. 1590–1635. – Житомир, 2004. – С. 45, 167–168.

21 Українське повсякдення... – С. 202.

22 АЮЗР. – Ч. 3. Т. 1... – С. 229.

23 Там же. – С. 107–119.

24 *Сас П.* Запорозжці у Польсько-Московській війні наприкінці смути 1617–1618 рр. – Біла Церква, 2010. – С. 235.

25 *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.) – К., 2008. – Ч. 2. – С. 373.

26 Там само. – С. 370.

27 Там само. – С. 384.

28 Там само. – С. 389.

29 Донесение венецианца Альберта Вимина о казаках и Б. Хмельницком // Киевская старина. – 1900. – № 1. – С. 71.

30 *Гильом Левассер де Боплан.* Описание Украины / [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus12/Boplan2/frametext2.htmj> (дата обращения: 16.05.2018). – Название с экрана.

31 *Грушевський М.* Вказ. пряця. – С. 6.

32 *Беляшевский Н. Ф.* К характеристике козаков первой половины 17 ст. // Киевская старина. – 1896. – № 2. – С. 59.

33 *Венгржиновський С.* Свадьба Тимоша Хмельницького // Киевская старина. – 1887. – № 4. – С. 38.

Друге свідчення стосується вигляду козацьких полків під командою Ю. Немирича, у 1658 р. надісланих гетьманом І. Виговським для урочистої зустрічі московського посла В. Кікіна: "...стрѣльба была худа и нестройна, а пѣхотные люди худы и безодежны³⁴". Як бачимо, навіть під час урочистих подій бути "сатирами" вважалося нормою.

Г. Л. де Боплан, згадуючи про Україну, також зауважує простоту й аскетизм козацького верхнього плечового одягу під час військових походів, а також використання козаками старого одягу та вузьких (певно, сукняних) штанів: "d'un caleçó, recharge avec une melchan terobbe³⁵". В одній із кравецьких книг, що містить крої речей XVII – початку XVIII ст., терміном "caleçó" названі вузькі штани угорського типу³⁶.

Під час війни козаків неодноразово бачать у одязі білого кольору. Зокрема, у польських листах є такі метафоричні рядки про загиблих козаків: "поле забіліло" або "забіліло поле їх трупом³⁷". Білий одяг у козаків зауважив литовський обозний С. Осинський³⁸. У 1651 р. поляки бачили козацький полк "...всі на добрих конях, у білих серм'ягах³⁹". У 1649 р. за небажання та невміння воювати мозирських та чорнобильських козаків вигнали з війська, відібравши зброю та знявши з них серм'яги⁴⁰, які, вірогідно, мали символічний контекст "барви". Під час битви під Корсунем підрозділ козаків ідентифікують саме за білим кольором одягу, що відзначає один з мушкетерів польської армії⁴¹.

У 1651 р. воєвода І. Бутурлін у доповіді царю переказав розповідь московських купців про те, як під час облоги Любеча козаки зняли з вояків литовського гетьмана Я. Радзивілла верхній і нижній одяг та віддали свої серм'яжні одяги: "...платье верхнее и исподнее лутчее все снимають со всѣхъ съ пановъ и въ то ихъ панское вмѣсто платье вельль подавать летчинное платье и сермяжное, снимаютъ съ черкасъ да надѣвають на шляхту⁴²".

Говорячи про колір козацького одягу, варто згадати слова І. Свешнікова про те, що козаки в битві під Берестечком були вбрані у "чорні жупани⁴³". Автор книги "Битва під Берестечком" запозичив цей фрагмент із праці М. Костомарова, який писав про козаків в "коротеньких чорних свитках⁴⁴", посилаючись на свідчення очевидця подій С. Грондського. Однак у виданій латиною книзі С. Грондського написано: "Ex oppocito vero Chmielnizki, proximos versus meridiem colles occupando quasi nebula aliqua conferissimus agminibus obumbrando carraginem suam producebit: sinistram alam Chano committendo, dextram autem ipse ductando", що перекладається як "З протилежного боку з'явився Хмельницький, зайняли пагорби на південь, щільними масами, насуваючись подібно хмарам чи туману, висуваючись темними рядами [виділення курсивом. – Авт.]: на лівому крилі хан зліва, а самі вони праворуч". Тож означений уривок не має жодних відомостей щодо одягу; тут наявна лише літературна гіпербола та, можливо, натяк на темно-сірі (кольору хмар) серм'яги.

Як бачимо, серед описів одягу козаків є згадки про серм'ягу – народний каптан XVII ст., який одягали поперх сорочки під верхній плащоподібний одяг. Серм'яги носили не лише селяни та козаки, а й заможне міщанство. Їх шили з білого та сірого домотканого серм'яжного сукна або з нефарбованої вовни різних відтінків коричневого⁴⁵. З серм'яжного сукна також виготовляли штани, відомі за джерелами як "убране сермяжное⁴⁶", та жупани. Приміром, білий серм'яжний жупан згадується серед вкраденого польськими жовнірами майна⁴⁷.

Одяг чорного кольору актові джерела згадують не часто порівняно з іншим. Про одяг чорного кольору не

34 Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданные Археологической Коммиссиею – СПб., 1863. – Т. 4. – С. 146.

35 Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne. Contenues depuis les confins de la Moscovie, insques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs moeurs, façons de viures, et de faire la Guerre. Par le Sieur de Beauplan. – A Rouen, Chez Jacques Caillou, 1660. – P. 57 / [Ел. пецурп]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/boplan/bop07.htm> (дата звернення: 16.05.2018). – Назва з екрана.

36 *Albayzeta, Juan*. Geometria y trazas pertenecientes al oficio de sastres: donde se contiene el modo y orden de cortar todo genero de vestidos... – Zaragoza, 1720. – 95 p.

37 *Сас П.* Вказ. праця. – С. 236.

38 *Крип'якевич І.* Історія українського війська. – К., 1994. – С. 330–340.

39 Там само.

40 Джерела з історії національно-визвольної боротьби українського народу. – Т. 1. – К., 2012. – С. 274.

41 *Michałowski J., Nagielski M.* Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu „Ogniem i mieczem” (1648–1651). – Warszawa, 1999. – S. 118.

42 Российский государственный архив древних актов, Москва (РГАДА). – Ф. 79. – Оп. 1. 1651 год. № 1-6. Л. 523; *Смирнов Я. И.* Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII века // Труды 13-го археологического съезда. – М., 1908. – Т. 2. – С. 313.

43 *Свешников І.* Битва під Берестечком. – Рівне, 2008. – С. 322.

44 *Костомаров Н.* Богдан Хмельницький. – СПб., 1894. – Т. 2. – С. 326.

45 *Вовк Х.* Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 162.

46 АЮЗР. – Ч. 3. Т. 1... – С. 215–219.

47 АЮЗР. – Ч. 3. Т. 4... – К., 1914. – С. 141–142.

йдеться при описі козаків, але фіксується в джерелах, що стосуються польської шляхти. З кінця XVI ст. чорний одяг здебільшого використовували як траурного-жалобний, а також одяг священиків та євреїв. Наприклад, у священика А. Дружиловського викрадають жупан чорний "сермяжний"⁴⁸. З-поміж викрадених у юдеїв Мовші Ізраєловича та Ізіяші Якубовича речей згадуються "чорний гермяк та шуба", "жупан чорний канавазовий" та дві "шуби жидовских чорних фалендишових"⁴⁹. У слуги Луцького підкоморія Я. Харлинського в 1587 р. було викрадено "делію жалобную чорную муравскую"⁵⁰. У литовських шляхтичів під час війни викрадають, зокрема, "кунтуш чорний сукенний рисями підшитий, кафтан чорний атласовий"⁵¹.

Згідно зі свідченнями джерел чорну дешеву тканину кир використовували шляхетські слуги нижчих рангів, а також для погребальних церемоній⁵². Призначені для пошиття жалобного одягу коштовні ґатунки чорного сукна актові джерела описують так: "czarnego lundysza zaluiancego"⁵³. Такий чорний стрій прикрашали у відповідній стилістиці: нашивки спереду могли мати зображення черепів⁵⁴.

Окрім каразеї та серм'яжної тканини в описах майна першої половини XVII ст. часто йдеться про габу (або абу) – біле нефарбоване грубе турецьке сукно) Наприклад, з габи були виготовлені деякі речі козаків, які у 1636 р. перебували на службі у старости: "опанча габенная, жупан габеныи". В цьому самому документі йдеться про "жупан шарый муравский (сірий з моравського сукна – Авт.), та світло-сірий доломан"⁵⁵. В описі митних податків на турецькі товари у 1654 р. згадується габа⁵⁶, а серед викрадених у купців речей – "опанча габяная"⁵⁷.

Винятковою є згадка у книзі Житомирського гродського суду від 30 жовтня 1618 р. про викрадення у двох козаків, що виконували доручення Овруцького старости, двох фалендишевих делій із жовтою шкіряною підкладкою⁵⁸. Фалендиш – ґатунок голландського чи англійського сукна середньої якості: наприклад "жупан лазуровий фалендишевий" коштував 25 зол.⁵⁹. Також в актах як речі козаків, що перебували на службі у старост, зазначені "жупан люнський блакитний"⁶⁰, "доломан облочистый шиптуховый"⁶¹, "жупана два люнських из гузиками сребнеми, гермак люнський синий, убрание синее лунское"⁶² та "жупан синий, тифтуховий, з кгузиками сребними"⁶³. Люнське сукно або лундиш – якісне англійське сукно, переважно синіх відтінків; шептух (szypuch, нім. Schiff Tuch, тифтух) – пофарбоване в синій колір товсте грубе сукно польського чи німецького виробництва.

У листуванні Б. Хмельницького зі львівським магістратом за 1655 р. згадується ще одне ймовірне джерело отримання козаками сукна. Гетьман звертається до мешканців міста з вимогою викупу: "...мешканці міста повинні дати викуп чотириста тисяч злотих. На наших військових слуг повинні дати сто сувоїв сукна фалендишу та двісті сувоїв шиптуху, а також тисячу кожухів, дві тисячі чобіт. А зокрема на полковників і на різних військових старшин п'ятдесят сувоїв кармазину, двісті сувоїв півгранату, десять штук адамашку, п'ятдесят центнерів свинцю для піхоти"⁶⁴. У цьому надзвичайно цікавому листі вказані ґатунки сукна, що вимагалися як контрибуція для привілейованої категорії війська – військових слуг (канцеляристів, пушкарів, литаврщиків). У польськомовному варіанті листа вказана й кінна охорона гетьмана⁶⁵. Другу частину контрибуції мусили б одержати полковники та різні військова старшина. Рядовим козакам планували видати лише свинець. Проте львівський магістрат не погодився на такий викуп і значно низив обсяг контрибуції, зібравши гроші та деякі товари⁶⁶.

Завдяки цьому документу ми можемо уявити, які ґатунки сукон бажали мати в війську Богдана

48 Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов. Акты, относящиеся ко времени войны за Малороссию. – Вильна, 1909. – Т. 34. – С. 141.

49 Там же. – С. 74–78.

50 Українське повсякдення... – С. 425.

51 Акты, издаваемые Виленской комиссией... – С. 333.

52 Gutkowska-Rychlewska M. Historia Ubiorów. – Wrocław, 1968. – S. 509.

53 Акты, издаваемые Виленской комиссией... – С. 141.

54 Gutkowska-Rychlewska M. Op. cit. – S. 511.

55 Мойсієнко В. Вказ. праця. – С. 167–168.

56 Документи Богдана Хмельницького 1648–1657. – К., 1961. – С. 343.

57 Акты, издаваемые Виленской комиссией... – С. 232.

58 Сас П. Вказ. праця. – С. 229–231.

59 АЮЗР. Ч. 3. Т. 4... – С. 141–142.

60 Мойсієнко В. Вказ. праця. – С. 45–50.

61 Там само. – С. 167–168.

62 АЮЗР. Ч. 3. Т. 1... – С. 215–219.

63 Там же. – С. 107–119.

64 Документи Богдана Хмельницького... – С. 452.

65 Józefowicz T. Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690. – Lwów, 1854. – S. 191.

66 Ibid. – S. 200.

Хмельницького в одязі старшини та привілейованої категорії війська – військових слуг. Отже, за часів Б. Хмельницького, як і за часів С. Баторія, козацька старшина отримувала та використовувала дорогі, а козаки – дешеві сукна. У 1680-х рр., козацькі старшини, що перебували у складі посольств, отримували: полковники – “французского сукна на пару платья – 10 локтей, тонкого сукна на кунтуш – 5 локтей, фалендишу на жупан – 5 локтей, темно красного атласа – 12 локтей, голубого атласа – 12 локтей, адамашки (камки) померанцевого цвета – 12 локтей”; сотники “кармазину фалендишевого – 5 локтей, тузинку на жупан – 5 локтей, тонкого сукна на кунтуш – 5 локтей, фалендишу на жупан – 6 локтей”; хорунжим давали “тузинку на пару платья – 10 локтей, фалендишу – 5 локтей”; осавули та отамани діставали “фалендишу – 5 локтей, тузинку на пару платья – 10 локтей, тузинку на жупани – 10 (та? – Авт.) 5 локтя, тузинку на кунтуш – 5 локтя, паклаку на жупан – 6 локтей”; простим козакам “тузинку на кунтуши по – 5 локтя, паклаку или шептуху (на жупан) по 6 локтей, белого кіру вимоченного – 45 локтей⁶⁷”.

Вельми цікавою рефлексією є сатиричний лист-універсал, ймовірно, складений у 1653 р. учнями чи викладачами однієї з братських українських шкіл. Цей документ демонструє, який одяг, звичний у козацькій Україні, відтепер мали носити шляхта та міщани: “В сукманах шовкових красних аби не ходили, только в каразейових⁶⁸”.

У заповіті 1662 р. козака Переяславського полку та шляхтича І.Г. Бурмаки, зокрема, згадуються шати синього та білого кольорів⁶⁹.

З сукна шили верхи хутрянних шапок і чоловічий поясний одяг, згадуваний у документах як “убране”. Такі штани були не широкими, а деякі моделі навіть обтягували ногу⁷⁰. У вузькі білі штани вбрані представники старшини та козаки на Генеральній мапі України Г.Л. де Боплана 1640-х рр. (Typus Generalis Ukrainae). Такі ж вузькі штани зображені на фігурі козака на мапі Київщини 1661 р. (Joan Blaeu, 1598–1673, Ukraina parsquae Kiovia Palatinatus), на картушах до мап з альбому І. Блау 1662 р.

Виготовлялися такі штани з вовняної тканини різних гатунків – від домотканих до привозних дорогих. Найчастіше вони були сірого, білого, синього кольорів, іноді чорного та червоного. Також на ноги могли вдягати панчохи, так само виготовлені з різних гатунків сукон.

Найпоширенішим сукняним одягом були серм’яги (пошиті з серм’яжного сукна сірого чи білого кольору), або жупани з такого самого гатунку сукна. Білі, сірі, іноді – брудно-коричневі (це залежало від кольору вовни) свити чи короткий одяг іншого типу козаки вдягали повсякденно та у ньому вирушали на війну. Козацькі ватажки під час військових походів також носили прості та недорогі жупани чи серм’яги.

Під впливом угорської моди з’являється плечовий одяг доломан, який шили як із коштовних сукон, так і з простих. У документах із Київщини йдеться про “доломанъ фалендышовый”, “доломанъ фалендышовый лазуровый”, “доломанъ старый trebuховый⁷¹”.

Згадаємо ще деякі типи одягу, який виготовляли з сукна різного гатунку. Поверх жупанів чи серм’яг козаки одягали східні чи угорські куртки типу “менти” довжиною до коліна чи трохи вище, з рукавами по лікоть. Такі “менти”, згідно з іконографічними та сфрагістичними джерелами, носили в 1620–1640-ві рр. У часи повстання Б. Хмельницького вони, ймовірно, виходять із ужитку, але з’являються знову в середині 1650-х рр. У холодну пору року одягали вже згадані ермяки – сукняні довгі каптани з великим виложистим коміром, до поясу застебнуті на гудзики й іноді прикрашені шнурами.

Могли вдягати й довгі сукняні делії з короткими (по лікоть) чи з довгими рукавами, що звисали, з малим чи великим сукняним або хутрянним коміром. На Київщині носили делії фалендишові лазурові або темно-зелені⁷². Делії шили, купували чи отримували в дарунок. Наприклад, гетьману І. Виговському та його полковникам білі телетові (шовкові, тафтяні) делії 4 липня 1658 р. привезли в подарунок від кримського хана⁷³.

Одяг зі звичайного білого сукна під час військових дій використовували не лише козаки, такі випадки нам відомі і з-поміж старшин. У 1659 р. в переліку одягу захоплених в полон козацьких старшин бачимо на С. Гавратинском: “кафтанъ бѣлой суконной”, на І. Душинском “кафтанишко бѣлой абинной”, козак В. Ластка, що разом з ними потрапив у полон, носив “кафтан кумашной, другой абинной, штанишки бѣлые, суконные⁷⁴”.

67 *Беляшевский Н.* Расходы Речи Посполитой на козацких послов // Киевская старина. – 1897. – № 6. – С. 92.

68 *Документи Богдана Хмельницького...* – С. 635.

69 *Кривошея В.* Родоводи козацької старшини (доба козацько-гетьманської держави) // Гілея. – 2007. – Вип. 8. – С. 264.

70 Детальніше: *Шаменков С.* Поясний одяг в гардеробі населення українських земель та в костюмі козацтва кінця XVI – першої половини XVII ст. / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://xviic.blogspot.com/2015/07/xvi-xvii.html> (дата звернення: 16.05.2018). – Назва з екрана.

71 *Білоус Н.* Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011. – С. 149, 153, 154.

72 Там само. – С. 149, 153.

73 *Мицик Ю.* Гетьман Іван Виговський. – К., 2004. – С. 72.

74 *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданные Археологическою Коммиссиею.*

Теплі зимові сукняні речі могли підбивати зсередини хутром, найчастіше лисячим чи баранячим. У козацькому війську були поширені копеняки та плащі-опанчі з відкладним коміром. Також носили криті сукном поверх хутра шуби, хоча найбільш поширеними були білі хутрянні кожухи шкірою назовні.

На превеликий жаль, іконографічних джерел, які відображають кольорову гаму сукняного одягу, в нашому розпорядженні небагато. Насамперед слід згадати турецьку мініатюру 1635 р. з колекції Британської бібліотеки з зображенням атаки запорозькими човнами турецьких кораблів, де козаки представлені у вузьких червоних і чорних штанах, у сірих, брунатних та коричневих жупанах чи серм'ягах та (напевно когось зі старшин) – у червоному та синьому одязі.

Важливим джерелом є gobелен, що зображує Лоївську битву 1649 р., створений на підставі замальовок очевидця подій А. ван Вестерфельда. На ньому можна побачити двох полонених козаків, один із яких одягнений у коричневу серм'ягу чи жупан, а другий – у білизні. Крім того, на gobелені представлено полковника, що помирає, М. Кричевського, прикритого синім жупаном польського жовніра⁷⁵.

Ще одним іконографічним джерелом є зображення козака в синьому жупані на мапі Г. Л. де Боплана 1636 р.⁷⁶.

На численних замальовках А. ван Вестерфельда козаки показані в короткому (до коліна та вище) одязі – серм'ягах, жупанах і доломанах. На портретах Б. Хмельницького – копіях з утрачених оригіналів XVII ст., козаки зображені у білому короткому одязі, темно-синіх чи чорних вузьких штанах⁷⁷.

Не нехтували білим та сірим простим одягом і супротивники козаків – польські піхотинці та шляхтичі. Під час збройної сутички на Волині жовніри роти А. Прусиновського втратили кілька білих кобеняків з муравського сукна та білу каразеєву делію⁷⁸. Одна з гайдуцьких рот, зображена на відомому Стокгольмському сувої, вбрана в білі жупани, а друга рота гайдуків зображена в сірих, з відтінком синього жупанах та деліях. Угорські піхотинці з плафону палацу в Кельцях, де зображений із десятків піших підрозділів, переважно носять білі та сірі жупани. Я.Х. Пасек у мемуарах пише про сірі сукняні чи з дрелюху (drelich – льняна, конопляна чи бавовняна тканина з саржевим плетінням) жупани та кунтуші, що носила шляхта під час війни⁷⁹.

Після ознайомлення з деякими судовими описами вкраденого майна та тестаментами виникає певна спокуса уявити різнобарвний коштовний одяг на селянах, козаках, шляхтичах, в якому вони проводили все своє життя. Але слід уважніше подивитися на відомості джерел, що вказують, у яких випадках носили одяг герої судових справ і тестаментів, який одяг був в ужитку під час бойових сутичок та який було “знято з хребта”, а який зберігався у скринях для свят і парадних виходів і передавався у спадок. Саме таке коштовне вбрання викрадали під час наїздів, пограбувань та військових дій. Зокрема, в документах, опублікованих Н. Білоус, йдеться про прості й коштовні речі з тестаментів, що заповідалися у спадок⁸⁰.

Джерела здебільшого не можуть підтвердити, що саме такий одяг вдягали на себе, йдучи у військову кампанію. В описах бойових дій переважно згадується більш простий одяг; коштовне вбрання є радше винятком чи захопленим козаками трофеєм. Важко уявити, що в таких коштовних речах козаки чи покозачені київські міщани, йшли б на війну, маючи шанси їх втратити, та, крім того, маючи змогу одягнути аналогічний, хоч і дешевший одяг⁸¹.

Як суспільний стан козацтво формувалося протягом другої пол. XVI – першої пол. XVII ст., а набуло прав лише під час козацької революції під проводом Б. Хмельницького. До початку Хмельниччини козацтво як стан не мало юридичного визначення, а лише деякі особисті привілеї, які постійно змінювали та порушували; його “лицарській” статус існував лише в поетично-літературній, міфологічній площині. Не виявлено джерел, що підтверджують наявність коштовного одягу як у запорожців, так і у реєстровців і за часів війни Б. Хмельницького. Найпоширенішим одягом, враховуючи вище наведені численні згадки, була біла чи сіра серм'яга, білий жупан або доломан. Саме цей одяг як військовий козацький домінує серед мемуарів сучасників та описів майна. До такого самого висновку дійшов і український історик П. Сас⁸².

Цілком можливо, що деякі представники козацької старшини, шляхтичі чи заможні козаки могли дотримуватися у своєму вбранні мілітарної сарматичної моди, але серед більшості козацтва та носіїв

– Т. 15. – СПб., 1892. – С. 456–457.

75 *Lipiński W.* Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstanczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. – Krakow, 1912. – S. 314.

76 Україна–Швеція. На перехрестях історії (XVII–XVIII ст.). – К., 2008. – С. 37.

77 Зображення козаків на державних гербах часів Б. Хмельницького / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://xviic.blogspot.com/2015/05/blog-post.html> (дата звернення: 16.05.2018). – Назва з екрана.

78 Українське повсякдення... – С. 457.

79 *Pasek J.* Pamiętnik Jana Chryzostoma na goślawicach Paska. – Lwów, 1857. – S. 60.

80 Білоус Н. Тестаменти киян... – С. 149, 153, 122.

81 Білоус Н. Київські міщани на службі Речі Посполитої // Україна крізь віки. – К., 2010. – С. 269–290.

82 *Сас П. М.* Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне. – К., 2010. – С. 204.

старовинних запорозьких традицій був поширений простий скромний, так би мовити, військовий дрес-код. Поодинокі випадки сарматичності (багатого одягу) суттєво не впливали на кольорову гаму війська в цілому.

Козацтво, хоч і самоідентифікувало себе, проте доволі своєрідно. Під час військових походів та навіть урочистих церемоній і рядові козаки-чернь, і старшина навмисно вдягали простий зручний одяг – білі, сірі, коричневі серм'яги та жупани, залишаючи коштовні шати для свят. На наш погляд, це міг був прояв специфічної мілітарної субкультури професійних воїнів-козаків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов: [В 39 т.]. Т. 34. Акты, относящиеся ко времени войны за Малороссию (1654–1657). – Вильна, 1909. – 588 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией: [В 15 т.]. Т. 4: 1657–1659. – Санкт-Петербург: Тип. П. А. Кулиша, 1863. – 276 с.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией: [В 15 т.]. Т. 15: 1658–1659 (Доп. к Т. 4). – Санкт-Петербург: Тип. А. Катанского и К^о, 1892. – 462 с.
4. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волыном генерал-губернаторе: [В 37 т.]. – Ч. 3. Т. 1. Акты о казаках (1500–1648). – Киев: Тип. И. и А. Давиденко, 1863. – 433 с.
5. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волыном генерал-губернаторе: [В 37 т.]. Ч. 3. Т. 4. Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. – Киев: Акц. Об. печ. и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1914. – 1 100 с.
6. *Беляшевский Н. Ф.* К характеристике казаков первой половины 17 ст. // Киевская старина / Документы, известия и заметки. – 1896. – № 2. – С. 59–61.
7. *Беляшевский Н.* Расходы Речи Посполитой на козацких послов // Киевская старина. – 1897. – № 6. – С. 85–95.
8. *Білоус Н.* Київські міщани на службі Речі Посполитої // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смолія / Відп. ред. О. Онищенко. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 269–290.
9. *Білоус Н.* Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. П. Толочко, В. М. Горобець. НАН України. Інститут історії України. – Київ: Видавничий дім “Простір”, 2011. – 200 с.
10. *Боплан де, Гильом Левассер.* Описание Украины / [Электронный ресурс]: Восточная литература. Средневековые исторические источники Востока и Запада. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus12/Boplan2/frame2text2.htm> (дата обращения: 16.05.2018). – Название с экрана
11. *Венгржиновський С.* Свадьба Тимоша Хмельницкого // Киевская старина. – 1887. – № 4. – С. 26–51.
12. *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.): у 2-х ч. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – Ч. 2 (додатки). – 466 с.
13. *Вовк Х.* Студії з української етнографії та антропології. – Київ: Мистецтво, 1995. – 336 с.
14. Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne. Contenus depuis les confins de la Moscovie, insques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs mœurs, façons de viures, et de faire la Guerre. Par le Sieur de Beauplan. – A Rouen, Chez Jacques Cailloué, 1660. – P. 57 / [Електронний ресурс]: “Ізборник”. Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/boplan/bop07.htm> (дата звернення: 16.05.2018). – Назва з екрана.
15. *Грушевський М.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т. VII / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Інститут історії України НАН України; Український Науковий Інститут Гарвардського університету; Канадський Інститут Українських Студій Альбертського університету; Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика. – Київ: Наукова думка, 1995. – 628 с. (Серія “Пам’ятки історичної думки України”).
16. Джерела з історії національно-визвольної боротьби українського народу / Упорядник Ю. Мицик; Редколегія: В. А. Брехуненко, Д. В. Бурім, О. О. Маврін, П. С. Сохань, Г. К. Швидько; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Канадський інститут українських студій (Едмонтон). – Т. 1. 1648–1649. – Київ, 2012. – 680 с.
17. Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 / Відп. ред. Ф. П. Шевченко; Упоряд. І. Крип’якевич. АН Української РСР. Інститут суспільних наук; Архівне управління при Раді міністрів Української РСР. – Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1961. – 740 с.
18. Донесение венецианца Альберта Вимина о казаках и Б. Хмельницком // Киевская старина. – 1900. – № 1. – С. 62–75.
19. Україна–Швеція. На перехрестях історії (XVII–XVIII ст.). 1 жовт. 2008 р. – 30 берез. 2009 р., м. Київ; 9 квіт.

- 31 трав. 2009 р., м. Дніпропетровськ: каталог міжнародної виставки / [уклад. Ю. Савчук]; М-во культури і туризму України, Національний музей історії України. – Київ: Такі справи, 2008. – 224 с.
20. *Костомаров Н.* Богдан Хмельницький. – Санкт-Петербург, 1894. – Т. 2. – С. 445.
21. *Кривошея В.* Родоводи козацької старшини (доба козацько-гетьманської держави) // *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова.* – 2007. – Вип. 8. – С. 263–273.
22. *Крип'якевич І.* Історія українського війська. – Київ: Варта, 1994. – 384 с.
23. *Леп'яво С.* Українське козацтво на державній службі (початковий період) // *Український історичний журнал.* – 1999. – № 3. – С. 57–62.
24. *Мицик Ю.* Гетьман Іван Виговський / *Нац. ун-т “Києво-Могилянська академія”, Ін-т укр. археології та джерелознав. ім. М. С. Грушевського НАН України.* – Київ: КМ Академія, 2004. – 84 с.
25. *Мицик Ю.* Польський публіцистичний трактат першої чверті XVII століття про запорозьке козацтво // *Український археологічний щорічник. Збірник наукових праць / Археологічна комісія, Ін-т укр. археології та джерелознав. ім. М. С. Грушевського НАН України,* 2004. – Вип. 8 / 9. – С. 453–460.
26. *Российский государственный архив древних актов (Москва).* – Ф. 79. – Оп. 1. 1651 г. – № 1-6. – Л. 523.
27. *Сас П. М.* Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – 204 с.
28. *Сас П.* Запорожці у Польсько-Московській війні наприкінці смути 1617–1618 рр. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2010. – 512 с.
29. *Свєшніков І. К.* Битва під Берестечком. 2-ге вид., переробл. та доповн. – Рівне, 2008. – 351 с.
30. *Свод данных о Я. Оришевском, запорожском гетмане времен С. Батория // Киевская старина.* – 1897. – № 1. – С. 125–145.
31. *Славутич Є.* Одяг українських козаків переддержавного періоду (до середини XVII ст.) // *Військово-історичний альманах / Нац. військ.-історич. музей України.* – 2013. – Ч. 1–2 (25–26). – С. 68–86.
32. *Смирнов Я. И.* Рисунки Киева 1651 г., по копиям их конца XVIII века // *Труды 13-го археологического съезда в Екатеринославе. 1905. Том II / под ред. гр. Уваровой.* – Москва: Тов-во типографии А. И. Мамонтова, 1908. – Т. 2. – С. 197–512.
33. *Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів. Вип. 1: Волинь XVI ст. / Упоряд.: В. В. Безпалько, М. Б. Висотін та ін.; Ред. кол.: В. В. Бездрабко, М. В. Гримич, П. М. Кулаковський, О. А. Однороженко, В. І. Ульяновський; Наук.-дослід. ін-т українознавства МОН України; Центр. держ. історич. архів України, м. Київ; Громад. орг-я “Центр дослідження та відродження Волині”.* – Київ: Фенікс, 2014. – 776 с.
34. *Шаменков С.* Поясний одяг у гардеробі населення українських земель та в костюмі козацтва кінця XVI – перша половина XVII ст. // *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.* – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2016. – С. 198–202.
35. *Шаменков С.* Піхота українських гетьманів XVII – поч. XVIII ст. Одяг, спорядження, зброя та клейноди. – Київ: Темпора, 2010. – 146 с.
36. *Anduxar de M.* Geometria y trazas pertenecientes al oficio de sastres: donde se contiene el modo y orden de cortar todo genero de vestidos ... – Zaragoza: por Francisco Revilla, 1720. – 95 p.
37. *Gutkowska-Rychlewska M.* Historia Ubiorów. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1968. – 962 s.
38. *Józefowicz T.* Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690. – Lwów: Maniecki, 1854. – 504 s.
39. *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Kraków: Akademia umiejętności, 1912. – Т. 2. – 522 s.
40. *Linde S. B.* Słownik języka polskiego. Т. 1–6. – Warszawa: Drukarnia XX. Pijarów, 1807–1814. – Т. 1. – 761 s.
41. *Lipiński W.* Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickigo. – Kraków: A. Ripper, 1912. – 374 s.
42. *Michałowski J., Nagielski M.* Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu „Ogniem i mieczem” (1648–1651). – Warszawa: Viking, 1999. – 430 s.
43. *Pasek J.* Pamiętnik Jana Chryzostoma na goślawicach Paska. – Lwów, 1857. – 338 s.
44. *Stefanska Z.* Polskie ubiory wojskowe z XVI–XVII w. // *Muzealnictwo Wojskowe, vol. 2.* – Warszawa, 1964. – 323 s.

REFERENCES

1. Akty izdavaemye Vilenskoj komissiey dla razbora drevnich aktov [Acts issued by the Vilnius Commission for the analysis of ancient acts]. Т. 34. Akty, odnosiasiesia ko vremeni voyny za Malorossiu. Wilna, 1909. 588 p.
2. Akty odnosiaschiesia k istorii Yuznoy i Zapadnoy Rossii sobrannye i izdannye Arheograficheskoy komissiey [Acts relating to the history of Southern and Western Russia collected and published by the Archaeographic Commission]. Т. 4: 1657–1659. Saint-Petersburg, 1863. 276 p.
3. Akty odnosiaschie k istorii Yuznoy i Zapadnoy Rossii sobranyei izdannye Arheograficheskoy komissiey [Acts

relating to the history of Southern and Western Russia collected and published by the Archaeographic Commission]. Saint-Petersburg. – T. 15: 1658–1659. – 1892. p. 462.

4. Arhiv Yugo-Zapadnoy Rossii. Ch. 3. T. 1. Akty o kozakah (1500–1648 r.) [The archive of South-Western Russia. Part 3. Vol. 1. Acts of the Cossacks (1500–1648)]. Kiiiv, 1863. 433 p.

5. Arhiv Yugo-Zapadnoy Rossii. Ch. 3. T. 4. Akty otносиastiesia k epohe Bogdana Hmel'nitskogo. [The archive of South-Western Russia. Part 3. Vol. 4. Acts relating to the era of Bogdan Khmel'nitsky]. Kiiiv, 1914. 1 100 p.

6. *Beliashevskij N. K* karakteristike kozakov pervoj poloviny XVII st. Dokumenty izvrstia i zametki [To the characteristics of the Cossacks of the first half of the 17th century. Documents, news and notes]. Kievskaja starina (zh.) [Kyiv Ancientries]. 1896. № 2. pp. 59–61.

7. *Beliashevskij N.* Rashody Rechi Pospolitoj na kazackich poslov [Expenditures of the Polish-Lithuanian Commonwealth on the Cossack ambassadors] Kievskaja starina (zh.) [Kyiv Ancientries]. – 1897. – № 6. pp. 85–95.

8. *Bilous N.* Kievskie meschany na sluzbi Rechi Pospolitoj [Kyiv burghers in the service of the Commonwealth] Ukraina kriz viky [Ukraine Through the Ages] Kiiiv: Institut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. pp. 269–290.

9. *Bilous N.* Testamenty kyian seredyny XVI – pershoi polovyny XVII st. [Testaments of Kyivans. Mid XVI – the first half of the XVII Centuries] Kiiiv, 2011. 200 p.

10. *Boplan de, Giyom Levasser.* Opisanie Ukrainy [Guillaume Levasser de Boplan. Description of Ukraine]. Website Vostochnaya literatura. Srenevokovyie istoricheskie istochniki Vostoka i Zapada [East Literature. Medieval Historical Sources from Orient and West]. Available at: <http://www.vostlit.info/Texts/rus12/Boplan2/frametext2.htm>

11. *Vengrzovskiy S.* Svadba Timosha Hmel'nitskogo [Wedding Timosh Khmel'nitsky] Kievskaja starina (zh.) [Kyiv Ancientries]. 1887. № 4. pp. 26–51.

12. *Vyrsky D.* Richpospolitska istoriografia Ukrainy XVI – seredyny XVII st. [Polish-Lithuanian historiography of Ukraine XVI – mid XVII Centuries]. Kiiiv, 2008. Vol. 2. 466 p.

13. *Vovk H.* Studii z ukrainskoj etnografii ta antropologii [Studies in Ukrainian ethnography and anthropology] Kiiiv: Mystectvo, 1995. 336 p.

14. Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne. Contenus depuis les confins de la Moscovie, insques aux limites de la Transylvanie. Ensemble leurs moeurs, façons de viures, et de faire la Guerre. Par le Sieur de Beauplan. – A Rouen, Chez Jacques Cailloue, 1660. – P. 57. [Elektronnyi resurs] // Website Izbornik. Istoriia Ukrainy IX–XVIII vv. Pershodzherela ta interpretacii [Izbornik". History of Ukraine IX–XVIII Centuries. Sources and Interpretations]. Available at: <http://litopys.org.ua/boplan/bop07.htm>

15. *Hrushevskiy M.* Istoria Ukrainy – Rusi. [History of Ukraine-Rus]. Kiiiv: Naukova dumka, 1995. T. VII. 628 p.

16. Dzhherela z istorii natsionalno-vyzvolnoi borotby ukrainskogo narodu [Sources on the history of the national liberation struggle of the Ukrainian people]. Vol. 1. 1648–1649. Kiiiv, 2012. 628 p.

17. Dokumenty Bogdana Hmel'nitskogo. 1648–1657. [Documents of Bogdan Khmel'nitsky 1648–1657]. Kiiiv: Wydavnytstvo Akademii nauk Ukrainskoi RSR, 1961. 740 p.

18. Donesenie venetsiansa Alberta Vimina o kozakah i B. Hmel'nitskom [Report of the Venetian Albert Vimina on the Cossacks and B. Khmel'nitsky] Kievskaja starina (zh.) [Kyiv Ancientries]. 1900. № 1. pp. 62–75.

19. Katalog miznarodnoi vystavki Ukraina-Shvecia. Na perechrestiach istorii. [Catalog of the international exhibition Ukraine-Sweden. At the crossroads of history]. Kiiiv, 2008. 223 p.

20. *Kostomarov N.* Bogdan Hmel'nitskiy [Bogdan Khmel'nitsky.] Vol. 2. Saint-Petersburg, 1894. 445 p.

21. *Krivosheia V.* Rodovody kozackoi starshyny (doba kozackoi derzavy) [Genealogy of Cossack officers (Age of the Cossack State)] Gileia (zh.). 2007. Issue 8. pp. 263–273.

22. *Krypiakewich K.* Istoria Ukrainskogo wijska [History of the Ukrainian army] Kiiiv: Warta, 1994. 382 p.

23. *Lepiavko S.* Ukrainske kozactvo na derzavni sluzbi (pochatkovyi period) [Ukrainian Cossacks in the Civil Service (Early Period)] Ukrainskij istorychny zurnal (zh.) [Ukrainian Historical Journal] 1999. № 3. pp. 57–62.

24. *Mytsyk J.* Getman Ivan Vyhovsky [Hetman Ivan Vyhovsky]. Kiiiv, 2004. 84 p.

25. Polskij publicistichny traktat pershoi chverti XVII st. pro zaporozke kozactvo [Polish journalistic treatise of the first quarter of the XVII century on the Zaporozhian Cossacks] Ukrainski archeografichny schorichnyk [Ukrainian Archaeographic Yearbook]. Kiiiv, 2004. Issue 8 / 9. pp. 453–460.

26. Rossiyskiy Gosudarstvennyi Arhiv Drevnikh Aktov [Russain State Archive for Ancient Documents]. F. 79. Opis 1. Year 1651. № 1-b. p. 522–523.

27. *Sas P.* Gerb Vijska Zaporizkogo iz mynulogo u suchasne [The coat of arms of the Zaporozhian Army: from the past to modern]. Kiiiv: Institut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2010. 204 p.

28. *Sas P.* Zaporozhci u Polsko-moskovskij vijni naprykinci smuty 1617–1618 rr. [Zaporozhians in the Polish-Moscow War at the end of the Troubles of 1617–1618] Bila Cerkva: Wydawec Oleksandr Pshonkivskiy, 2010. 512 p.

29. *Sveshnikov I.* Bytva pid Berestechkom [The Battle of Berestechko]. Rivne, 2008. 349 p.

31. Svod dannyh o J. Oryshewskom, zaporozskom getmane vremen S. Batoria [A summary of data on Y. Orishevsky, Zaporozhian hetman of the times of S. Batory]. Kievskaja starina (zh.) [Kyiv Ancientries]. 1897. № 1.

pp. 125–145.

32. *Slavutich E.* Odiag Zaporozskich kozakiv peredderzavnogo periodu (do seredyny XVII st.) [Clothes of Ukrainian Cossacks before the state period (until the middle of the XVII century)] *Vijskovo-istokychnyi almanach* [Military History Almanach]. 2013. Part. 1–2 (25–26). pp. 68–86.

33. *Smirnov J.* Risunki Kiewa 1651 g., po kopiach ikh konca XVII veka [The Drawings of Kiev in 1651, by their copies of the end of the XVIII century] *Trudy 13-go archeologicheskogo syezda* [Proceedings of the 13th Archaeological Congress]. Vol. 2. Moscow, 1908. 510 p.

34. *Ukrainske powsiakdennia ranniomodernoi doby: Zbirnyk dokumentiv. Vyp. 1: Wolyn XVI st.* [Ukrainian everyday life of the early modern days: a collection of documents, Issue 1: Volhynia 16 c.]. Kiiiv: Feniks, 2014. 776 p.

35. *Shamenkov S.* Poiasnyj odiag u garderobi naselennia ukrainskikh zemel ta kostiumi kozactwa kincia XVI – persha polowyna XVII st. [Explanatory clothing in the wardrobe of the population of Ukrainian lands and in the costume of the Cossacks of the late XVI – the first half of the XVII century] *Archeologia ta fortefikacia Ukrainy* [Archaeology and Fortifications of Ukraine]. Kamianec-Podilskij, 2016. pp. 198–202.

36. *Shamenkov S.* Pihota ukrainskikh getmaniv XVII – pochatok XVIII st. [Infantry of Ukrainian hetmans XVII – beg. XVIII century] Kiiiv: Tempora, 2010. 146 p.

37. *de Anduxar M.* Geometria y trazas pertenecientes al oficio de sastres: donde se contiene el modo y orden de cortar todo genero de vestidos ... – Zaragoza: por Francisco Revilla, 1720. 95 p.

38. *Gutkowska-Rychlewska M.* Historia Ubiorów. Wrocław, 1968. 962 s.

39. *Józefowicz T.* Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690. Lwów, 1854. 504 s.

40. *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Kraków: Akademia umiejętności, 1912. T. 2. 522 s.

41. *Linde S. B.* Słownik języka polskiego. Warszawa, 1807–1814. T. 1. 761 s.

42. *Lipiński W.* Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. Kraków, 1912. 374 s.

43. *Michałowski J., Nagielski M.* Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu „Ogniem i mieczem” (1648–1651). Warszawa: Viking, 1999. 430 s.

44. *Pasek J.* Pamiętnik Jana Chryzostoma na gosławicach Paska. Lwów, 1857. 338 s.

45. *Stefanska Z.* Polskie ubiory wojskowe z XVI–XVII w. Warszawa, 1964. 323 s.